

Promjene u strukturi obiteljskih zajednica

Dr. Josip Kregar
Pravni fakultet
Sveučilište u Zagrebu

Izvorni znanstveni članak
UDK 316.356.2
Primljeno: rujan 1994.

Naše znanje o promjenama u strukturi obitelji je nepotpuno. Opće teorije olakšavaju da u dugim vremenskim odsječcima razumijemo smjer promjena obitelji, koja postupno gubi funkcije i postaje nestabilnija, ali su nam od male pomoći u kratkoročnim predviđanjima i u brzo promjenjivim situacijama. U Hrvatskoj danas malo se pouzdano zna o dramatičnim promjenama u strukturi obiteljskih zajednica. Nema istraživanja, institucije su zaokupljene problemima i posljedicama rata, pa navedeni indikatori pokazuju samo da su promjene brze i burne, a ne mogu objasniti tijek promjena. U radu se iznose i teorije o promjenama obitelji (Ogburn, Zimmerman, Good, Parsons) i objektivnim procesima industrijalizacije i urbanizacije pridaje presudno značenje za promjene obitelji.

Iznose se podaci o broju članova domaćinstva i razvodima brakova u Hrvatskoj.

Posebno se razrađuju pravno-teorijske implikacije teze o ograničenjima pravne regulacije obiteljskog života. Autor smatra da pravna regulacija sadrži neizbježne regulativne disfunkcije.

1. PROLOG

Obitelj, pravo, pravednost, jednakost, demokracija u najmanjoj zajednici, riječi su koje priliče narativnom i instrumentalnom govoru.¹ Čitatelju su takve riječi drage i poznate. Označavaju nešto dobro, sadržaje koje volimo. Takve riječi osjećamo bliskima što olakšava pozornost i razumijevanje. Kada se njima češće koristimo, svi vjeruju u dobre namjere autora - naratora. Suprotno tome, teorijske referencije podsjećaju na dokone spekulacije, a brojevi i tablice otežavaju čitanje. U ovom radu, nažalost, normativni diskurs, etička uzvišenost i stilsko lakoća u drugom su planu, a teorije i podaci u prvom.

Ukratko, tvrdimo²: naše znanje o društvenim odnosima više je narativno i intuitivno no znanstveno. To ne vrijedi samo za sociološko znanje, već i za sistematizirano iskustvo pravnog uređenja obiteljskih odnosa. Opće teorije olakšavaju da u dugim vremenskim odsječcima razumijemo smjer promjena obitelji, koja postupno gubi funkcije i postaje nestabilnija, ali su nam od male pomoći u kratkoročnim predviđanjima i u brzo promjenjivim situacijama. U Hrvatskoj danas malo se pouzdano zna o dramatičnim promjenama u strukturi obiteljskih zajednica. Nema istraživanja, institucije su zaokupljene problemima i posljedicama rata, pa navedeni indikatori pokazuju

¹ Jean-François Lyotard razlikuje znanstveni i narativni diskurs. ("Znanost je od samog početka u sukobu s naracijama. Po njenim mjerilima, većina njih se razotkrivaju kao bajke"). U narativni diskurs spada svaki tip diskursa koji se ne može opravdati ("legitimirati") znanstvenom paradigmom i njenim metodama empirijske provjere i sistematiziranja iskustva. "Postmodernim se smatra nepovjerenje prema metanaracijama. To nepovjerenje je bez sumnje posljedica znanstvenog napretka: ali i taj napredak ga, sa svoje strane, pretpostavlja. Sa zastarijevanjem metanarativne osnove naročito se podudaraju kriza metafizičke filozofije i kriza sveučilišne institucije koja od nje zavisi. Narativna funkcija gubi svoje 'funktore' (činitelje), velike junake, velike opasnosti, velike peripetije i veliki cilj". J.F. Lyotard, *La condition postmoderne*, Minuit, Paris, 1979, 1.

Znanje se može legitimizirati samo na način znanosti, a za legitimizaciju društvene regulacije znanje postaje sve važnije opravdanje. Jednostavnije: društvene mjere i pravna regulacija danas se opravdavaju pozitivnim znanjem i podacima, a ne mogu se legitimizirati načelima, filozofijskim konstrukcijama ili vrijednostima. ("Još od Platona je pitanje legitimizacije znanosti nerazdvojno od legitimizacije zakonodavca". *Op. cit.* 17). Ovdje prihvaćamo navedenu referenciju jer slijedimo zaključak: pravna regulacija mora imati uporište u znanju o društvenim procesima i promjenama. Tvrdnje u tome nisu dosta, trebaju podaci.

² Ovaj je članak dio veće cjeline. Ovdje, ograničeni opsegom, iznosimo samo osnovne podatke.

samo da su promjene brze i burne, a ne mogu objasniti tijek promjena.

Praktične implikacije sugeriranog načina razmišljanja su brojne. Predlažemo oprez i suzdržanost u pravnoj regulaciji. Sumnjamo u uspjeh periodičnih ili prigodnih kampanja i reformi. Upozoravamo da se dobre namjere i vrijednosti ne daju kalemiti na brze procese promjena i, konačno, osuđujemo sklonost da se o obitelji raspravlja na temelju vrijednosti, namjera ili ideologija, a bez podataka.

2. DRUŠTVENA REGULACIJA I ZNANJE

U elementarnim pitanjima društvenog života često precjenjujemo stupanj našeg znanja, a još više mogućnosti svjesne regulacije. Elementarno pitanje održanja svakog društva je problem obitelji. Skloni smo o tom pitanju zaključivati na temelju impresija, naših vrijednosnih stavova i predrasuda, a potom i vjerovati da smo u stanju nešto postići promjenama u zakonodavstvu i povremenim kampanjama.

Autoriteti socijalnih znanosti daju nam za pravo. Recimo White tvrdi: "Rašireno je i ukorijenjeno vjerovanje da čovjek kontrolira svoju civilizaciju...a činjenica je da mi stvarno puno ne znamo o civilizaciji u kojoj živimo. Uzmimo jedno od najjednostavnijih i najelementarnijih pitanja koje se može zamisliti: zašto naše društvo zabranjuje poligamiju? Druga društva dozvoljavaju više supruga, a i Zapadna Europa je nekada to dozvoljavala. Ali sada se zbog toga uzbuđujemo. Osuditi ćemo jednog čovjeka na više godina zatvora ako sebi uzme više od jedne žene u isto vrijeme... Zašto? Zašto da nemamo više supruga a manje učiteljica?... Ne znam ni jedan stvarno adekvatan odgovor na ovo pitanje u meni poznatoj literaturi... Mi smo ustvari neznalice. Ne znamo rješenje jednog tako elementarnog problema kao što je problem jednog ili većeg broja supruga!"³

Durkheim pak kaže: "Pri sadašnjem stanju znanosti mi i ne znamo točno ni što su glavne društvene institucije kao država i porodica, što je pravo vlasništva ili bračni ugovor... mi skoro

ništa ne znamo o čimbenicima o kojima one zavise... jedva ako povremeno naziremo neku svjetlost. Pa ipak, dovoljno je prelistati sociološka djela da bi se vidjelo kako je rijetka svijest o ovom neznanju i ovim teškoćama".⁴

Slično upozorenje ističe i E. Pusić: "Dosađajući rezultati znanstvenih razmišljanja o objektivnim zakonitostima razvoja ljudske porodice slični su rezultatima u drugim znanstvenim disciplinama u prvom razdoblju njihovih metafunkcionalnih špekulacija. Čini se da su oni za to razdoblje tipični: nepregledno mnoštvo protuslovnih teorija, hipoteza, pristupa, škola, a da nijedna od njih nije uspjela stvoriti ma ni približnu suglasnost među radnicima iste struke... Takav je buran razvoj nužno doveo do određenog skepticizma i relativizma u novije vrijeme".⁵

Ne želimo se upuštati u raspravu o epistemološkim ograničenjima društvenih znanosti, jer je povod navedenim upozorenjima sasvim praktičan: nedostaje nam, danas u Hrvatskoj, pozitivnog znanja o strukturi obiteljskih zajednica, nedostaju nam saznanja koja bi bila znanstveno legitimirana podloga pravne regulacije. Uostalom, s pravnoteorijskog stajališta, normiranje obiteljskih odnosa delikatno je čak i tada kada precizno znamo i pratimo društvene promjene. Nedostaje nam i teorijskog uvida u procese promjena u obitelji, jer iako se i radi o teorijskim metafunkcionalnim spekulacijama, puka registracija činjenica nije dosta. Ovdje započinjemo zato sa širim teorijskim opisima koji se ne mogu direktno prevesti u tehnologiju prava⁶, naglašavajući **objektivnu i neideološki** narav tih procesa, a potom navodimo i indikatore, koji, istina malim, dijelom nadopunjuju nejasnu sliku pravih uzroka promjena u pravnoj regulaciji obiteljskih odnosa.

3. PRAVO I DRUŠTVENA REGULACIJA ŽIVOTA OBITELJI

Općenito upozorenje o potrebi vrlo suptilnog reguliranja obiteljskih odnosa potvrđuje se i s jedne i s druge točke gledanja. Pravna teorija upozorava da je pravo jednostavan,

³ Leslie A. White, *The Science of Culture*, Grove Press, New York, 1949, 335.

⁴ Emile Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, New York, Free Press, XLVI.

⁵ E. Pusić, *Društvena regulacija*, Globus, Zagreb, 1989, 249.

⁶ "Ima li rješenja za otvoreni problem integracije suvremene porodice?... Čini se da smo time došli do granica kapaciteta društvenih znanosti da svojim teorijskim rješenjima pomognu i pripreme put za konkretan posao društvene regulacije", E. Pusić, *op.cit.*, 277.

praktičan i za regulaciju mnogih i različitih stvari pogodan instrument.⁷

Pravo je djelotvoran instrument društvene regulacije. Ono je u tehničkom smislu superiorno svakom drugom obliku normativne regulacije: izvjesnost, jednoznačnost, univerzalizam, kontinuitet, jedinstvenost primjene, profesionalnost stvaranja i interpretacije, legitimnost odluka donesenih temeljem procedura, stroga neutralnost (nepriprisanost), neosobnost, profesionalnost, ušteda na materijalnim i psihološkim teretima konflikta, garantirana instancijska kontrola - pravo čine superiornim svakom drugom normativnom reguliranju,

onako kako se industrijski oblik proizvodnje odnosi prema manufakturi i zanatu.^{8,9}

Slika je previše savršena da bi bila točna. Pravo nije instrument pogodan za svaku situaciju, jer pravo je, upravo zbog svojih prednosti, ponekad skupo i nepravedno. Najočitiiji primjer je primjena prava (shema jednostavnog pravnog silogizma) u brzo promjenjivim i kompleksnim situacijama u kojima se primjenjuju pored pravnih i druge metappravne norme (različiti normativni kriteriji).¹⁰

Pravo zacijelo nije ni jedini¹¹ ni savršen mehanizam normativne regulacije¹². Postoje područja društvenog života koje pravo ostavlja

⁷ Kojom brzinom treba voziti automobil, tko plaća štetu u sudaru, tko nasljeđuje pokojnika, kakva i kolika kazna slijedi iza nasilja ili ubojstva - sva ta pravila ponašanja izvode se iz propisanih pravnih normi, ona su jasna i predvidiva orijentacijska točka za svakog subjekta.

Unutarnja izvjesnost i predvidivost, s gledišta adresata, a instrumentalna vrijednost pravne regulacije, praktičnost, fleksibilnost, s gledišta cjeline društvenog sustava, dvije su od osnovnih karakteristika prava. Izvana gledano pravo se postavlja kao djelatan, pogodan i složen instrument postizanja društvenih ciljeva. Ovdje naravno mislimo na pozitivno pravo ("pozitivizirano"). Pravne norme moraju biti to apstraktnije (neodređene) - a da, što je suprotni zahtjev, budu primjenjive u bezbroj unaprijed neodređenih situacija kao osnova međusobnih očekivanja - što je složenija okolina društvenog sustava. Da bi takav djelovao, pravni sustav nastoji se osamostaliti, u svoje djelovanje unijeti što više elemenata depersonalizacije, što manje moralnih, političkih, ideoloških pravila djelovanja. On se osamostaljuje i na taj način uvećava svoju tehničku efikasnost, svoju superiornost nad svakim drugim oblikom stvaranja prava ili pravosuđenja. N. Luhmanns: *Recht und Automation in der Öffentlichen Verwaltung*, 1966, 55.

⁸ Evolutivna dimenzija funkcioniranja normativne regulacije samo podcrtava navedene tvrdnje. U dugim razdobljima prilagodavanja, doradivanja i promjene postalo je pravo nadmoćno svakom drugom instrumentu vrijednosne regulacije. Blijeđenje instinkta i njihovo pretvaranje u vrijednosnu normizaciju, pa potom diferenciranje morala od prava, pa potom pozitivizacija i institucionalizacija, slijed su faza razvojnih promjena. U početku, naravno, nije se od prava ni očekivalo ni moglo očekivati da bude samostalan i djelotvoran instrument: magijski, moralni, kulturni dodaci bili su zacijelo važniji od pravnog izričaja. Postupno, u zapadnoj kulturi brže, pravo se od sporedne uloge, od ograničenog dodatnog instrumenta postalo osloncem društvene regulacije. Usp. N. Luhmann, *Ausdifferenzierung des Rechts, Rechtstheorie, Suhrkamp, Frankfurt*, 1981, 11-53; N. Luhmann, *Evolution des Rechts, Rechtstheorie*, Vol. 1, 1-2, 1970, str. 3-22; R. Dreier, *Zu Luhmanns Systemtheoretischer Neuformulierung des Gerechtigkeitsproblems, Rechtssoziologie* 1974, 1-2, 186-200.

⁹ Namjerno ističemo sličnost s Weberovom formulacijom prednosti birokratske organizacije. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Kiepenheuer & Witsch, Köln, 1964, 716.

¹⁰ Slijedom analogija s teorijama birokratskih funkcija, koje tvrde da postoje posljedice primjene ustroja i načela organizacije koje mimo i protiv namjera onih koji su ustroj i načela odabrali priječe i otežavaju postizanje zadatih ciljeva. Asocijacije o mogućoj sličnosti su neminovne. Racionalno pozitivno pravo samo je naličje organizacijskih načela monokratsko-birokratskog tipa organizacije, pa je i ono izvor takvih disfunkcija. Pravo ne može postojati, a da se ne oslanja na striktnu primjenu odredbi (*lex dura sed lex*), ali takvo strogo pridržavanje pravila nije jamstvo postizanja cilja, barem ne onog cilja kojim se manifestno opravdavalno pravilo pri donošenju. Umjesto toga, zakonska norma ima svoj samostalni život i važenje određeno tehnologijama efikasnosti pravnog poretka. Pravo teži stabilnosti. Ideal prava je nepromjenjivost i univerzalnost, a društveni kontekst je (sve brže) promjenjiv. Pravo pretpostavlja slobodnu volju i znanje o normama na strani adresata, određenu dozu pristanka, ali uvijek i uz latentnu prijetnju heteronomne sankcije. Konačno, pravo je nerazdvojivo od svog instrumenta: racionalne države i monokratsko-birokratskih načela na kojima se ona temelji. Svaka od tih potencijalnih disfunkcija crta je napetosti unutrašnjih načela prava, napetosti koje se u teoriji iskazuju kao dijalektičke prepreke pravnih načela, npr. efikasnosti i materijalne istine. Pravna tehnika i pragmatika pronašle su tehnička rješenja ublažavanja i izbjegavanja tih kontradikcija, i njihovo praktičko rješenje manje je od teorijskog utvrđenja disfunkcionalnosti, te se štete koje mogu nastati primjenom tehnologija pravne regulacije mogu smanjiti i doživljavaju se kao minimalna i marginalna cijena koju plaćamo za sigurnost i izvjesnost pravne regulacije.

¹¹ "Recht wird nun auch als ein Struktur angesehen, die Grenzen und Selektionweisen des Gesellschafts-systems definiert. Es ist jedoch keinsweg die einzige Gesellschaftsstruktur, den neben dem Recht sind kognitive Strukturen, Medien der Kommunikation wie z.B. Wahrheit oder Liebe und vor allem die Institutionalisierung des Schemas der Systemdifferenzierung der Gesellschaft zu beachten. Und diese Struktur muß auf der Ebene der Gesellschaft selbst institutionalisiert sein, weil nur hier Voraussetzunglose gebaut werden kann und jene Einrichtungen geschaffen werden können, die für andere Sozialsysteme die Umwelt domestizieren. Sie wandelt sich deshalb mit der evolution gesellschaftlicher Komplexität", Roland Girtler, *Rechtssoziologie - Thesen und Möglichkeiten*, München, Fink Verlag, 1976, 134.

¹² E. Pusić navodi razloge penetracije pravne regulacije na područje uređenja obiteljskih odnosa: "Više od jednog faktora vjerojatno doprinosi juridizaciji porodičnih odnosa... država kad uspije uspostaviti svoj suverenitet u društvu, nastoji afirmirati ovo svoje vrhovništvo nad svim bitnim odnosima... Drugo, državna regulacija pravom s vremenom se pretvara u sistem

moralnim i običajnim normama,¹³ odnosno, tehnički, barem dozvoljava visok stupanj dispozicije sistema.¹⁴ Postoje normirane situacije koje su jednostavno toliko ambivalentne i različite prema sadržaju normativnih očekivanja da se pozitivnopravna regulacija na tim područjima ne može provesti.¹⁵ Normativni zahtjevi suptilno su kontradiktorni, što se ne može izraziti jasnim semantičkim zahtjevom jezika prava, već nekim drugim kodom davanja smisla i unošenja predvidivosti u ponašanje.

U obiteljskim stvarima primjeri su brojni.¹⁶ Moral i običaji zapravo deformiraju i nadopunjuju pravo. Latentne napetosti prava i drugih normi su brojne: usprkos pravnoj regulativi, iste stvari nisu dozvoljene muškarcima i ženama,¹⁷ ljubavna retorika je puna logičkih paradoksa: slatka bol, radosna neizvjesnost, "das ganze normale Chaos der Liebe" (Luhmann); komunikacije su neverbalne i lišene doslovnih značenja. Radilo se o patrijarhalnom društvu i frustracijama bračnih ugovora ili o modernoj konjugalnoj obitelji, seksualnoj ili socijalizacijskoj dimenziji, afektivnoj ili ekonomskoj, situacija postojanja suptilno kontradiktornih zahtjeva je slična. Bez

obzira na deklaracije situacije nisu jednoznačne ("crno/bijele"), npr. za afektivne veze ekonomski preduvjeti nisu sporedni, a odgoj djece, strast ili prijateljsko povjerenje - tri odvojene normativne sheme - djeluju prema sasvim različitim normativnim kodovima i zahtijevaju promjenjive osobine u igranju uloga. Jezik prava u takvom tipu interakcija skoro je neprimjenjiv.¹⁸ Drugačiji su kodovi regulacije i za pravo tu jednostavno nema mjesta. Uz sve to kulturalne različitosti sliku čine još složenijom, vrijednosna normiranja nepotpuno se odvajaju od urođenih instinkata, isprepliću se različiti funkcionalni zadaci koje obavlja jedna institucija.

Pravna regulacija u složenim okolnostima ne pokazuje samo prednosti svoje tehničke superiornosti. Lagodno prisvajanje jednostavnosti pravnih rješenja daje površne i grube rezultate.¹⁹ Pitanje je cijene disfunkcionalnih efekata koji su obično manje vidljivi.²⁰ Birokratska sporost i nefleksibilnost starateljskih centara, nemogućnost da se pomire interesi afektivnošću osmišljenih zajednica i interesi istih zajednica promatranih kao društva²¹ koja imaju imovinu - sve to izraženo u tisućama

međusobno povezanih i međusobno ovisnih normi, te cjelovitost sistema zahtijeva da se pravom obuhvate porodični odnosi... Treće, državna regulacija pravom usmjerena je na rješavanje konflikata. Konačno, svaka normativna institucija postaje vremenom sve složenija, pa njena integracija zahtijeva sve veći kapacitet sređivanja, sistematizacije i, kroz to, stabilizacije. Takav kapacitet može najbolje osigurati država sa svojom sve složenijom mrežom državnih pravosudnih i upravnih organizacija". E. Pusić, *op.cit.*, 259, 260.

¹³ E. Pusić, *op.cit.*, 258.

¹⁴ Slično, T. Parsons, *The System of Modern Societies*, Free Press, New York, 1965, 191.

¹⁵ Usp. H. Garfinkel, *Studies in Ethnomethodology*, Prentice Hall, New York, 1961; H. Garfinkel, H. Sacks, *The Formal Properties of Practical Action*, u: McKinney, Tiryakian, *Theoretical Sociology*, Appelton, New York, 1970, 337-367.

¹⁶ Ne samo u intimnim i obiteljskim stvarima. Recimo, trgovina se temelji na suptilnom zahtjevu da strane budu bezobzirne u računu svog neposrednog dobitka i gubitka, ali istodobno skrupulozne u određenju mjere, metoda i poštovanja nejasnih pravila poštenja i savjesnosti. Dozvoljena je svaka laž, prešućivanje i igra pogrešnog informiranja o kvaliteti i cijeni robe, ali opet štošta nije dopušteno, a problemom može postati sitnica kao što je formalna pogreška u pisanju formulara. Dobar trgovac zapravo socijalizacijom stječe razumijevanje svih tih kontradiktornih pravila te obiteljska i kulturna tradicija ima veliko značenje.

¹⁷ E. Pusić, *op.cit.*, 251.

¹⁸ Porastom kompleksiteta, a situacija obiteljskih interakcija je visoko kompleksna jer su svakakva očekivanja legitimna, uređenje međusobnih očekivanja (Doppelte Kontingenz) ne provodi se više potpunim sadržajnim određenjem i identičnošću normativnih/vrijednosnih, osjećajnih, spoznajnih i semantičkih elemenata, već uvođenjem jasnih postupaka (postupovnih pravila) budući da elementi međusobnih očekivanja postaju toliko različiti da gube smisao. Generalizacija očekivanja ("daß jeder erwarten kann, was der andere von ihm erwartet") postala bi nemoguća da umjesto sinkretičke svijesti o pravu (ujedno moralu, znanju i vjerovanju) ne nastaju očekivanja zasnovana na osamostaljenim pravnim načelima (koja povratno vode računa o moralnim, religijskim, gospodarskim, ideološkim ili spoznajnim elementima) u prvom redu propisanim procedurama. Odlučivanje i orijentacija na taj način postaju svojevrsni automatizam. Neizvjesnost pojedinca time je bitno smanjena, a da to nije utjecalo na njegov vlastiti izbor ciljeva i ponašanja (die selbst nicht mehr unter Konditionalprogrammen sonder unter Zweckprogrammen... handelt). N. Luhmann, *Soziale Systeme*, Suhrkamp, Frankfurt, 1984, 32.

¹⁹ J. Gorecki, *Divorce in Poland - A Socio-Legal Study*, u: V. Aubert, *Sociology of Law*, Penguin, 1975, 100-116.

²⁰ Usp. S. Vargo, *Law and Society*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1981, 19-21. Prikaz disfunkcija birokratske organizacije: J. Kregar, *Birokracija ili autoregulacija: disfunkcije birokracije i njihovo prevladavanje*, *Pravnik*, vol.20, br.2, 126-130 (121-134).

²¹ U Tönniesovom značenju razlikovanja tipova. "Alles vertreute, heimliche, ausschließliche Zusammenleben (so finden wir) wird als Leben in Gemeinschaft verstanden. Gesellschaft ist die Öffentlichkeist, ist die Welt. In Gemeinschaft mit der

detalja i životnih priča - svjedočanstvo su svojevrsne skupoće i neefikasnosti prava.

S oprezom upućujemo na implikacije: obiteljski, bračni, afektivni život bogat je i zbog opreka u kojima se pojavljuje.

Odnosi nisu jednostavni, i sama načela su kontradiktorna, osjećaji i norme (kulturne i pravne) pomiješani. Pravo ne zahvaća lako to bogatstvo razlika, pa onda moralne norme, običaji i habitualizirani postupci imaju prvenstvo.

Rem viderunt causam non viderunt! Problemi koje navodimo su neizbježni i trajni, ali o njima možemo zapravo suditi tek kada razmotrimo dinamičke promjene u obitelji, i to s dvije komplementarne a suprotstavljene perspektive: teorijske i empirijske.

4. TEORIJE O PROMJENAMA U STRUKTURI OBITELJSKIH ZAJEDNICA

Ovdje navodimo tri izabrana²² ali reprezentativna primjera teorija o promjenama u obitelji: Ogburnovu tezu o zaostajanju kulturnih (i pravnih) normativnih obrazaca za materijalnim promjenama u društvu, Zimmermannovu teoriju o slijedu tipova obiteljskih zajednica koja uči da svakom tipu nije primjerena pravna regulacija i objašnjenje T. Parsonsa o vezi između struktura obitelji i procesa urbanizacije i industrijalizacije.

4.1. W. Ogburn: neprilagodljivost obitelji

U svoje dvije studije (*Social Change*, 1922; *The Family*, 1933) W.F. Ogburn je predvidio opće tendencije promjene funkcija obitelji. On nagovješta da su u tijeku tektonski poremećaji u strukturi zapadne (američke) obitelji, u čemu ona postupno gubi svoje funkcije. Prema Ogburnovu shvaćanju²³ obitelj ima sedam značajnih funkcija koje postepeno preuzimaju druge društvene institucije.

a) Prije svega obitelj gubi svoju ekonomsku funkciju. U primitivnijim društvima obitelj je presudno važna za organizaciju rada, štoviše podjela uloga unutar obitelji odražava potrebe proizvodnje i adaptacije na okolinu. Ondje gdje za posao treba više od jednog pojedinca pojavljuje se obitelj i porodica kao osnova principa prema kojima će se povezivati rad ljudi. Zbog specijalizacije, koja stvara stotine novih profesija i tisuće novih radnih zadataka, nemoguće je za određeni posao naći pogodnu osobu u vlastitoj porodici. Osim toga mnogi su poslovi ili suviše teški ili premalo cijenjeni da bi ih se dalo vlastitom srodniku. Kapitalizam zaoštrava dilemu: u dvojbi da li maksimalizirati profit ili maksimalizirati porodični ugled obično pobjeđuje prvo. Kapitalizam ipak počiva na eksploataciji, a srodnništvo na načelu reciprociteta i lojalnosti.

b) U jednostavnim društvima znanja su se prenosila u krugu obitelji, nerijetko tako da su potomci samo oponašali običaje i tehnologiju rada svojih predaka. Na isti način učila se i svoja uloga u društvu, a sve to u modernim društvima prepušteno je posredovanju medija i škole, razmrvljeno u specifična znanja i društvene položaje koje treba naučiti: rijetko u obitelji, najčešće u profesionalnim grupama i zajednicama prijatelja.

Promjene u obrazovanju - edukativna demopolizacija porodice idu u smjeru povećanja potreba za sasvim specifičnim znanjima i vještinama koje se ne mogu prenositi obiteljskim odgojem i oponašanjem starijih. Razdoblje obrazovanja se proširuje, i to u oba smjera: učiti se počinje sve ranije, a nauk završava sve kasnije u životu pojedinca. Dok je nekad fakultetsko obrazovanje bilo rijetko, danas se sve više govori o poslijediplomskom permanentnom obrazovanju.

c) Obitelj je nekad bila i izvor sigurnosti, olakšanja i rekreacije za svoje članove. Moderna obitelj to nije. Ne samo da takve fun-

Seinen befindet man sich, von der geburt an, mit allem Wohl und Wehe daran gebunden. Man get in die Gesellschaft wie in die Fremde. Man leistet sich Gesellschaft, Gemeinschaft kann neimand dem anderen leisten. In der religiose Gemeinschaft wird man aufgenommen, religions Gesellschaft sind nur, gleich anderen Vereinigungen zu beliebigem Zwecke, fur den Staat und fur die Theorie, welche auBerhalb ihrer stehenden, vorhanden, gemeinschaft der Sprache, der Sitte, des Glaubens; aber Gesellschaft des Erwerbes, des Reises, der Wiessenschaften." F. Tönnies, Gemeinschaft und Gesellschaft. U Nikles, Wie; Gesellschaft, Hoffman & Campe, Hamburg, 1975, 96.

²² Često se razlikuju tri skupine teorija obitelji: konzervativna (npr. LePlay), radikalna (Engels, Kolontajeva) i funkcionalistička. Ovdje izlažemo samo ovu posljednju. Usp. M. Spencer, *Foundations of Modern Sociology*, Prentice Hall, Toronto, 1981, 362-363.

²³ W.F. Ogburn, *Technology and the Changing Family*, Houghten-Mifflin, Boston, 1955.

kcije preuzimaju druge društvene institucije već se i ostaci te funkcije u porodici ritualiziraju. Pravo uzbuđenje donosi život izvan porodice, prava zabava nije u porodičnom krugu, u obitelji se ne odvija društvena igra koja konzumira vrijeme i osjeća što postaje smetnja za klasičan obiteljski život. Sportska natjecanja, televizijska zabava, kino i ples, ne podrazumijevaju ulogu obitelji u tome. Na primjer, u vrijeme pojave televizije ona je čak bila poticaj susjedskom i prijateljskom druženju - i to inercijom tradicijskih obrazaca ostaje neko kraće vrijeme, no porast ponude televizijskih slika i programa, mogućnost da svaka obitelj ima svoj aparat, kasnije i nastojanjem da se u jednom porodici ima više aparata (ili bar svadom o tome što tko želi gledati) te naposljetku nekoncentrirano gledanje televizijskih slika ostaje pojava izoliranog pojedinca.²⁴ Još bolji primjeri su ples i igre zanosa, jer u modernom društvu, uz različite glazbene preferencije, obitelj više smeta no što potiče zabavu i opuštanje, osjećaj sreće i pripadnosti zajednici.

d) Nekada je porodica bila izvor društvenog statusa. Sretniji su imali priliku biti društveno uvaženi, bez obzira na svoje osobine, samom činjenicom podrijetla. Očekivanja su se prilagođavala predrasudama porijekla - noblesse oblige, životne šanse određivale su se krugom obiteljskih srodnika i prijatelja. Nikada u potpunosti ta funkcija porodice nije nestala, ali bitno su se promijenila gledanja na osobni uspjeh i osobne kvalitete pojedinca. Svatko je odgovoran za svoj uspjeh ili neuspjeh, status i bogatstvo, nema nepremostivih prepreka koje ne bi mogao prevladati talent i sposobnost pojedinca.

e) Porodica je davala i osnove za orijentaciju u životu. Tu funkciju Ogburn svodi na religijsku funkciju porodice, jer porodica je nekada na svoje članove prenosila vrijednosne

orijentacije i rituale izgrađene prema religijskoj slici svijeta.

Molilo se zajedno, održavali su se običaji, vjerovalo se u iste stvari i jednako ocjenjivalo što je dobro a što zlo. Porodica više nema takva obilježja. Njen unutarnji život karakterizira tolerancija prema različitim pogledima na svijet, različitost koja se uglavnom poklapa sa sukobom generacija, što prekriva znatno širi raspon gledanja i vrijednosti koji postoje u porodici koja je još uvijek formalno cjelina.

f) Nekada je porodica bila i osnovna garancija da se pojedinac hendikepiran bolešću, starošću ili nemoćan neće prepustiti sudbini. Fizičku slabost pojedinac je kompenzirao pripadnošću širim srodničkim zajednicama. Današnja društva izgradila su institucije i stvorila vrijednosti koje opravdavaju prepuštanje tih zadataka društvu. Starački domovi, policijska zaštita za slabije i maltretirane, bolnička i sanatorijska njega, lječilišta za umobolne, ovisnike, organizirana savjetnička služba (i za obiteljske probleme!) - sve su to pokazatelji radikalnih promjena u zaštitnoj funkciji obitelji.

Suprotno navedenom, funkcija afektivne stabilizacije jačala je kroz vrijeme. Porodica je s vremenom sve više postajala emocionalna zajednica svojih članova, mjesto emocionalne zaštite, zadovoljenja i podrške ("affective function, or the provision of unconditional emotional gratification and support"). Obitelj se, smatra Ogburn, osniva zbog ljubavi, i ta potreba za emocionalnom satisfakcijom održala je obitelj vitalnom društvenom institucijom.²⁵

Razvoj se, po njegovom mišljenju sastoji od brojnih, više ili manje povezanih promjena, pri čemu je glavni problem zaostajanje kulturnih obrazaca za brzim promjenama tehnološke proizvodnje i komunikacije.²⁶ Naše tehnologije daleko su nadmašile naše poznavanje

²⁴ Prosječna obitelj nekada je bila radna zajednica u doslovnom smislu obiju tih riječi, i to je davalo snagu i koherentnost solidarnosti na kojoj je počivala. Djeca su bila u stalnom kontaktu s roditeljima učeci od njih znanja i preuzimajući način gledanja na svijet. Danas djeca provode više vremena u školi ili vrtiću, dok roditelji (a i oni razdvojeni profesijama) rade. Prema istraživanju u Njemačkoj (1992) djeca prosječno provode 1.5 sat dnevno pred televizijom, a manje od jednog sata u kontaktu s roditeljima. Obitelj više ne djeluje kao zajednica koja stječe i proizvodi, već sve više postaje zajednica potrošnje. Umjesto da rad porodicu povezuje, on je dezintegrira.

²⁵ Jedan detalj: za Ogburna podaci o razvodima u tom svjetlu nisu pokazatelji raspada porodice, već znak koliko je na važnosti dobila funkcija emocionalnog zadovoljstva u obitelji. Uostalom, najveći broj razvedenih ženi se ponovo, a zbog čega ako ne radi potrage za ljubavlju?

²⁶ W. Ogburn naglašava veze između materijalne kulture (tehnologije) i promjena u kulturalnim normativnim obrascima koji se s izvjesnim zakašnjenjem prilagođavaju tehnologijama proizvodnje. Promjene u oblicima proizvodnje, transporta i komunikacija, tržišnih odnosa, urbanizacije i drugačije radne navike (obveze!), stil života, sekularizacija i racionalizacija, kontrola rađanja i slično stvaraju pretpostavku i potrebu nastanka novog tipa obitelji. Promjene u različitim sferama kulturne

ljudskih odnosa i mogućnosti prilagodbe kulturalnih obrazaca novim situacijama. Obitelj je oblik društvenih interakcija koji se neuspješno i sa zakašnjenjem prilagođava na postojeću situaciju.

4.2. C. Zimmerman: uloga pravne regulacije u ciklusima razvoja obitelji

Carl C. Zimmerman promjene u obiteljskim obrascima tumači²⁷ slijedom faza razvoja svakog društva.

Ciklički se u povijesti smjenjuju tri različita tipa obiteljskih zajednica, kod čega degeneracija i devolucija jednog stvara prostor za drugi model obiteljske zajednice, pri čemu se društveni razvoj mijenja u spiralama promjene. Prvobitan oblik obiteljske zajednice je solidaristička obitelj koju on naziva "trustee family" u kojoj postoji potpuna povezanost članova međusobno, u kojoj nema razlike u interesima, mišljenjima, vjerovanjima i stavovima njenih članova. Taj oblik obitelji odgovara potpunom kaosu kakav je njena okolina. U vremenima nesigurnosti (rat, bijeda, glad) takva porodica je onaj oblik koji održava društvo, ona je stvarna osnova društvenog poretka, budući da ne postoje drugi mehanizmi integracije društva - bilo da još nisu nastali bilo da su uništeni ratom, građanskim nemirima ili naglim osiromašenjem. Normativna regulacija je regulacija moralom.

Slijedeća faza porodice je "domestic family". Ona nastaje u sretnijim vremenima uspostave pravog i pravednog državnog poretka. U takvoj situaciji neporeciv i strog autoritet oca više nije ni koristan ni potreban za opstanak. Pravo kažnjavanje na sebe preuzima država. Nastavlja se striktna podjela poslova između muškaraca i žena, pri čemu je zadatak oca prije svega kontakt s okolinom, a u njenom unutarnjem funkcioniranju majka preuzima određene zadatke, osobito važan zadatak socijalizacije djece. Ni položaj glave porodice ne garantira se samim propisanim osobinama, načelo kompetentnosti i uspjeha pojavljuje se

kao prikladan paralelni kriterij. Glava porodice ne smije i ne može zlorabiti svoj položaj, on brižno pazi da održi unutarnji osjećaj kohezije i povezanosti grupe u cjelinu. Takva porodica počiva na ravnoteži slobode i odgovornosti, samostalnosti i vezanosti obiteljskim načelom. U tome ona uživa potporu vladajućih vrijednosnih stavova, religijskog morala a konačno i države. Pravna regulacija iznimno je važna, ona je zapravo glavno uporište stabilnosti obiteljskih odnosa.

Nuklearna porodica ("atomistic family") nastaje onda kada su u društvu prevladali procesi individualizacije, racionaliteta i okrenutosti osobnom interesu. Nastaje novi tip porodice koji odražava hedonistički individualizam i prezir prema kolektivizmu ili lojalnosti zajednicama. Društvena solidarnost je nestala, integracija slabi, pri čemu čak i porodica postaje skup individualista. Brak je izgubio značenje: preljub je uobičajen i nevažan, osjećaji su prilagođeni uzajamnom hedonizmu. Poslušnost prema nekome ili lojalnost prema nečemu ne postoji i društvo se u nezaustavljivoj eroziji vrijednosti ruši u kaos i nesigurnost u kojemu će opstati samo oni koji su povezani u čvrste, altruističke, pouzdane porodične zajednice. Morala nema, pravo ne pomaže, a nesputana sloboda nije dovoljna za stabilnost.

Nismo impresionirani teorijskim dosezima ove teorije, ovdje, uostalom, ističemo samo one elemente teorije koji upozoravaju na implikacije na pravnu regulaciju.

4.3. T. Parsons: obitelj i industrijsko društvo

Talcott Parsons spada u najveće sociologe modernog doba. Njegova opća društvena teorija bila je pogodan okvir za razvitak užih teorijskih interpretacija (middle range theories), pa i onih koje se tiču promjena u porodici. Parsons smatra da je porodica jedan od glavnih mehanizama socijalne integracije i zacijelo temelj institucionalnog mehanizma prenošenja kulturnih obrazaca i socijalizacije (pattern maintenance).²⁸

nadgradnje odvijaju se različitim brzinom jer "kulture se ne mijenjaju istom brzinom, neki dijelovi se mijenjaju brže nego ostali, a budući da postoji korelacija i međuzavisnost dijelova, brza promjena u jednom dijelu kulture zahtijeva prilagodbu kroz druge promjene u različitim dijelovima kulture". U razlikovanju promjena prema sektorima, promjene u proizvodnim sferama brže su ili čak suprotnog predznaka od promjena u obitelji, socijalizaciji, obrazovanju, korištenju slobodnog vremena, religiji... Usp. J.A. Ponsionen, *The Analysis of Social Change Reconsidered*, Mouton & CO. The Hague, 1962, 200.

²⁷ C. Zimmerman, *Family and Civilization*, Harper & Row, New York, 1947.

²⁸ T. Parsons, *Društva*, A. Cesarec, Zagreb, 1991, 23-26.

Prema njegovom shvaćanju porodica obavlja dvije osnovne funkcije koje su joj preostale: ona služi zaštititi i socijalizaciji djece²⁹, u čemu se porodici ne nazire zamjena, te drugo, porodica je emocionalno uporište odraslih ljudi, oblik zajednice u kojem ljudima preostaje sačuvati ono malo emocionalnih i afektivnih iskustava kojima moderno društvo oskudjeva.³⁰

Temelj njegove teorije je razlikovanje predmodernih i modernih društava. Predmoderna društva obilježava podređenost pojedinca zajednici, afektivnost, partikularističke norme, difuznost odnosa i adskriptivnost (pripisanost položaja). Moderno društvo se u svim tim točkama razlikuje od svakog prethodnog: ljudi su orijentirani na cilj, prevladava vrijednosna neutralnost i proračunatost, ljudi u interakcijama ne nastupaju kao cjelovite ličnosti, već kao aktori čija obilježja definira cilj i smisao akcije (funkcionalna specifičnost), prevladavaju principi jednake primjene normi prema svima, principi postignuća (achievement).³¹

U predmodernim društvima dominira **klasična proširena obitelj** (classical extended family), a u modernim društvima prevladava **inokosna nuklearna obitelj** (isolated nuclear family). Čimbenik koji predmoderna društva pretvara u moderna je **industrijalizacija i urbanizacija**. Industrijalizacija i urbanizacija mijenjaju porodicu mijenjajući njene ciljeve i funkcije, odnose unutar porodice i njenu unutarnju strukturu.

Industrijalizacija i urbanizacija trebaju i podupiru povećanu mobilnost, a kao rezultat toga dešavaju se duboke promjene u prelasku od proširene porodice na inokosnu nuklearnu porodicu.

Razlikujući svaku od navedenih dimenzija (normativnu, interakcijsku, strukturalnu) možemo sustavno pratiti slijed promjena. Klasičnu proširenu obitelj u normativnom smislu obilježavaju jasne norme uključivanja članova i postojanje nepromjenjivosti normi u slijedu interesa interesu obitelji. Za uzvrat nesigurnost je minimalna, jer izvor normi je tradicio-

nalno povjerenje u oca porodice. U odnosima postoji puna međuzavisnost članova, neprestana i vrlo intenzivna reakcija, stalna veza s obitelji od rođenja do smrti. Porodične veze karakterizira i intenzivna empatijska komunikacija, blizina, u doslovnom (prostornom) i afektivnom smislu. U strukturnom smislu porodica je povezana u niz koncentričnih krugova bližeg i daljeg srodstva, zajedničkog stanovanja, rada, rituala, ili vjerovanja. Stanuje se zajedno ili vrlo blizu da bi se održao kontakt.

Inokosna nuklearna porodica u normativnoj dimenziji ne prodire niti toliko duboko u svijest svojih članova niti može norme držati nepromijenjenima u slijedu generacija. Od mladih se očekuje da za datu slobodu pokažu ambiciju da se osamostale i postignu više, da to postignu sami, nepotizam se obeshrabruje, a samostalnost potiče. Položaj "glave porodice" sasvim je drugačiji. Svoj autoritet ne može izvoditi iz položaja, već samo iz postignutog uspjeha, mladi prema starijima ne osjećaju poštovanje zbog godina, suprotno, očekuje se da pojedinac sam brine za sigurnu i bezbrižnu starost.³²

Industrijalizacija stvara odnose u kojima porodica nema što dati svom članu u zamjenu za njegovu lojalnost. Svatko je tvorac svoje sudbine. Mlade se ohrabruje da odlaze od kuće, a stvaranje neolokalne porodice smatra se principom. Manje značenje ima porijeklo (family by origine), a veće bračni drug (family formed by marriage) i neposredni potomci. Kontakti s porodičnim srođnicima su povremeni, često formalizirani i ritualizirani. Konačno, svaka nuklearna porodica živi sama, relativno izolirana od svoje okoline i srođničkih skupina. Nevezanost potiče mobilnost, a mobilnost omogućava prilagođavanje tržištu radne snage i profesionalnim vezama i lojalnostima. Struktura porodičnog sistema je takva da potiče lomljenje obiteljskih veza u svakoj ovoj točki u kojoj bi takve veze smetale sudjelovanju u sustavu podijeljenog rada (occupational system).

²⁹ Treba napomenuti da je Parsons uvijek u analizi obitelji polazio od funkcija individualne socijalizacije. Usp. T. Parsons, *Essays in Sociological Theory*, Free Press, 1949, 177-197.

³⁰ Empirijsku potvrdu daju istraživanja odnosa u obitelji. E. Stewart, J. Glynn, *Introduction to Sociology*, McGraw Hill, 1985, 355.

³¹ Usp. S. Petković, J. Kregar, *Pregled glavnih sistema socioloških teorija*, Pravni fakultet, Zagreb, 1994.

³² T. Parsons, R. Bales, *Family Socialization and Interaction Processes*, Free Press, 1955, 23.

Porodica kakva nastaje pomaže ostvarenju na osobnom uspjehu zasnovanih karijera, razlika u porodičnom i osobnom standardu, prihodima, stilu života i ukusima. Moderno društvo je društvo kapitalističke proizvodnje i ekspanzirajuće potrošnje (konzumantsko društvo). Ako zaboravimo negativne vrijednosne ili ideološke predrasude, nuklearna konjugalna porodica prilagođena je njegovim zahtjevima: usmjerena je na hedonizam i potrošnju, individualnu materijalnu motivaciju za rad. U tom smislu ona odgovara i zahtjevima stratificiranog društva (tj. "alokacije mehanizma motivacije i gratifikacije") jer omogućava da se uspjeh - izražen materijalno, statusno ili utjecajem - pripíše pojedincu, a ne da se beneficije društvene gratifikacije rasprše na neodređen broj srodnika ili pak pripišu glavi porodice. Moderna društva, konačno, stvaraju i institucije koje u doslovnom smislu zamjenjuju proširenu obitelj: sistem stipendija omogućava školovanje bez obzira na obiteljsku potporu, briga o bolesnim, starim i nemoćnim postaje profesionalan posao i društvena zadaća, banke daju novac za poduzetničku aktivnost, a država nudi zaposlenje u zamjenu za lojalnost.

Organizacija rada izdvojila je osobu oca iz odgoja djece, a majke imaju sve manje šansi - a to ne žele - posvetiti se samo odgoju djece. Razlike između generacija prirodna su posljedica osjećaja samostalnosti kod mlađih i osjećaja nerazumijevanja promjena kod starijih. Industrijalizaciju prati i urbanizacija, a život u gradovima iz osnove mijenja stvorene navike, pa i obrasce obiteljskih odnosa.³³ Povećana mobilnost za posljedicu ima sve slabiju vezu unutar porodice i sve manju šansu da se održe prijateljski odnosi.³⁴ Konjugalna porodica izložena je oscilacijama karijere roditelja, razdoblja uspjeha u ekonomskom napretku smjenjuju razdoblja nesigurnosti u recesijskim periodima.³⁵

Relativno izolirana nuklearna obitelj pokazuje se najbolje prilagođena zajednica modernog industrijskog društva³⁶: industrijsko društvo zahtijeva visok stupanj vertikalne i horizontalne mobilnosti, ono ne ostavlja ni vremena ni interesa za kontakte sa širom porodicom, a unutar šire porodice stvaraju se značajne razlike u bogatstvu, ugledu i moći, stilu života, životnim i profesionalnim interesima.³⁷ Razvitak usluga i potreba što većeg korištenja radnog vremena kontakte u porodici smanjuje na minimum, razdvajajući oštro obiteljski od profesionalnog života, radno od slobodnog vremena.³⁸ Moderno industrijsko društvo podupire novi skup vrijednosti, naglašava osobni uspjeh kao osnovu vrednovanja i upućuje pojedinca da se oslanja u karijeri na vlastite sposobnosti, a ne na porodicu. Društvo naglašava univerzalističke društvene norme ("isto pravilo vrijedi za sve"), a ne partikularističke određene porodičnim stavom. Gledanje na svijet je racionalno i interesno proračunato, a ne afektivno, emocionalno i vrijednosno. Pojedinaac je okrenut sebi i svojim interesima, a ne grupi i njenoj cjelini. Moderna ekonomija razbila je male porodične firme, a velike kompanije i državne organizacije i organi ne potiču, već štoviše zabranjuju zapošljavanje srodnika i nepotizam.

Pokušajmo rezimirati. Prema Parsonsu društva su sistemi koji se adaptiraju na okolinu. Kada se okolina mijenja, tada se mijenja i sustav porodičnih odnosa. Pravac promjena ide smjerom sve veće složenosti i raznovrsnosti društva i njegove okoline, a urbanizacija i industrijalizacija uobičajeni su sažeti opis sadržaja promjena. Promjene su istodobno i tehnološke i materijalne, one su promjene u načinu proizvodnje, ali i promjene u stilu života (urbanizacija) i u osjećaju smisla koji pojedinac pripisuje svojoj sudbini (racionalizacija). Moderno društvo naglašava individualnost nasuprot kolektivnosti, usmjerena na cilj i po-

³³ W. Good, *World Revolutions and Family Patterns*, Free Press, New York, 1963.

³⁴ W. Good, *World Revolutions*, 140.

³⁵ Usp. Z. Golubović, *Porodica kao ljudska zajednica*, Mladost, Zagreb, 1981, 254.

³⁶ Zapravo bi formulaciju teze trebalo pripisati W. Goodu (*World Revolution*, 1963).

³⁷ "Industrijsko društvo zahtijeva fizičko pomicanje s jednog mjesta na drugo, što ograničava učestalost i intimnost kontakta između rođaka; industrijsko društvo omogućava brži društveni uspon za neke, što onda povećava razlike između stila života... rast urbanih industrijskih društava i specijaliziranih funkcija u njima omogućava društvenu skrb... industrijalizacija daje poticaj novom sustavu društvenih vrijednosti". E.F. Vogel, *The Family and Kinship*, u: T. Parsons, *American Sociology*, Basic Book, New York, 1968, 129.

³⁸ Usp. E. Pusić, *op.cit.*, 257.

stignuće umjesto oslanjanja na status i porijeklo, usmjerenost na funkcionalnu specifičnost zadatka, općenitu jednakost svih prema važećim općim načelima i pravilima.

Posljedica takve promjene je prilagodba obitelji zahtjevima modernog industrijskog društva. Klasična proširena obitelj s razgranatom mrežom porodičnih odnosa se raspada u skupine koje čine roditelji i maloljetna djeca. Raspada se princip patrijarhalne obitelji u kojoj se priznaje red starosti, žrtvuje individualnost i potiskuje samostalnost, a dobiva sigurnost i toplinu zajednice. Nestaje intenzivno iskustvo zajedničkog života porodice, raspada se zajednica imovine, nestaje iskustvo zajedničkog života.³⁹

Obitelj se izmijenila i postala osloncem drugačijeg načina života⁴⁰: od djece se očekuje da napuste roditeljski dom, a to stvara veću ponudu radne snage, veću mobilnost stanovništva. Umjesto oca porodice šef pogona postaje osoba koja dominira, umjesto porodičnog života život u organizaciji zauzima pretežni dio vremena. Individualna sloboda daje poticaj specijalizaciji, a povratno, profesionalizacija emancipira pojedinca od obitelji. Obeshrabruje se nepotizam a osobni uspjeh postiže nezavisno od obiteljske podrške i pomoći. Obitelj postaje neolokalna, tj. novozasnovana obitelj stanuje odvojeno od srodnika. Parsons zaključuje da tako obitelj stvorena vjenčanjem postaje važnija od obitelji porijekla. Prijatelji i kolege postaju češći i sve

značajniji sudionici u životu obitelji. Nuklearna obitelj izolira se od okoline, kidaju se srodničke i obiteljske veze. U društvima orijentiranim na osobni uspjeh stariji članovi obitelji ne uživaju autoritet, tradicija se prezire a moral mijenja.

Parsonsova argumentacija djeluje uvjerljivo. Konkurencija slobodnih pojedinaca snažan je poticaj industrijalizmu i kapitalizmu. Raste prostorna i društvena mobilnost. Mobilnost pak smanjuje značenje srodničkih veza u poslovima, a oslonac na suradnike i prijatelje, makar kratkotrajan, važniji je od nedefiniranih odnosa srodstva. Obitelj seli te su njeni članovi povezani u zatvorenoj jezgri nuklearne porodice.

4.4. Problem empirijske provjere

Je li to sve skupa točno? Koliko stvarnost odgovara teorijama? Od čuvene studije Younga i Willmotta⁴¹ pa do studija obitelji u trećem svijetu, nema dobre i direktne potvrde teorijskih pretpostavki, ali postoji slaganje o tome da na dugi rok, i uz nepromjenjive druge uvjete, navedene teorije približno, ali relativno najbolje, opisuju opći smjer promjena u strukturi obitelji.⁴² To vrijedi i za Hrvatsku. Postoje važne indicije da u Hrvatskoj nema jednoznačne tendencijske promjene prilagođavanja obiteljskih struktura, ali usprkos većim oscilacijama, sve se više stabilizira tip nuklearne konjugalne obitelji modernog doba.

Tablica 1.1.
Broj članova domaćinstva u Hrvatskoj

Godina	Broj, u tisućama	Prosječan broj	Samačka %	2 člana %	3 člana %	4 člana %	5 članova %	6 i više članova %
1948.	960	3.94	13.8	16.4	18.0	17.2	13.3	21.3
1953.	1.032	3.81	14.1	16.7	18.8	18.0	13.3	19.1
1961.	1.168	3.56	16.0	17.7	19.4	19.1	12.9	14.9
1971.	1.289	3.43	15.5	18.6	21.1	20.8	12.1	11.9
1981.	1.424	3.23	16.0	21.1	21.5	22.6	10.1	8.7
1991.	1.544	3.10	17.8	22.5	20.2	23.5	9.2	6.8

³⁹ Spekulacije o budućem razvoju - A. Toffler, *Šok budućnosti*, O. Keršovani, Rijeka, 1975, 192-209.

⁴⁰ Robert Marsh postavlja slične formulacije slijedeći W.J. Gooda. Usp. R. Marsh, *Comparative sociology*, Harcourt, Brace & World, New York, 1964, 83.

⁴¹ Nismo bili spremni za ono što smo pronašli... šira obitelj prema mišljenjima mnogih sociologa smanjena je na manje zajednice... bili smo iznenađeni otkrićem da je šira obitelj daleko od toga da nestane i da je više nego živa i u središtu Londona. M. Young, P. Willmott, *Family and Kinship in East London*, Penguin, London, 1957, 11.

⁴² Usp. S. Goldenberg, *Thinking Sociologically*, Wodsworth, Belmont, 1987, 135-137.

Jedan od jednostavnih indikatora provjere teorijskih pretpostavki o prilagodbi obitelji industrijskom društvu i životu u gradu je podatak o veličini obiteljskih zajednica. Prema iznesenom s vremenom bi se trebao smanjivati broj članova domaćinstva. Grubi prikaz promjena u prosječnom broju članova domaćinstava u Hrvatskoj i Zagrebu govorio bi u prilog navedene teze.

U relativno dugom vremenskom razdoblju značajno se smanjio broj članova domaćinstava: od prosječno skoro (3.94) četiri člana 1948. godine na prosječno nešto više od tri (3.10) člana obiteljskog domaćinstva. Isti zaključak sugerira osobito podatak o velikom opadanju broja relativno velikih domaćinstava. Dok je 1948. godine postotak domaćinstava koja imaju više od šest članova 21.3%, početkom devedesetih taj postotak je jedva 6.8%. Komplementaran navedenim podacima u tablici je podatak o broju samačkih domaćinstava: trend

relativnog porasta broja samačkih domaćinstava jasan je i nesporan. Slični su i nezavisni podaci o broju i strukturi domaćinstava na području Zagreba.

Ovi podaci upućuju i na dopunsko objašnjenje. U gradovima je broj članova domaćinstava manji, i kroz vrijeme promjenjiv, postotak brojnih domaćinstava manji i manje varijabilan nego li za prosjek Hrvatske. Oskudni podaci, naravno, dozvoljavaju različita objašnjenja, no skloni smo tumačiti ih kao potvrdu teze o stabilizaciji nuklearne obitelji u Hrvatskoj, obitelji koju karakterizira smanjeni broj članova i smanjena reprodukcija. Demografske analize upućuju na složenija objašnjenja. Slažemo se osobito s mišljenjima da su ideografski, neponovljivi, faktori utjecali na navedene trendove, ali da je presudan čimbenik ipak proces industrijalizacije i urbanizacije.⁴³ S vrijednosne točke gledanja, radi se, naravno, o izrazito negativnim procesima, no tim prije na njih se ne smije ostati ravnodušan ili ih ignorirati. Pouka je pri tome da se ne radi o subjektivnim slabostima ili imitaciji načina života razvijenog svijeta ("ideologiji države obilja"), već o nuspojavama procesa industrijalizacije i urbanizacije, dakle objektivnim promjenama koje će ostati trajne, ili barem onoliko dugo koliko i industrijsko društvo koje ih je izazvalo.

Drugi značajan podatak koji je svojevrsni test unutrašnjih odnosa u obitelji je podatak o stabilnosti braka.⁴⁴ Relativna destabilizacija braka ukazuje na ponavljanje onih procesa društvene promjene koji su zabilježeni u razvijenim modernim zemljama.

I u ovom slučaju dugoročni⁴⁵ trendovi su jasni i razvidni. Upozoravamo na to da rela-

Tablica 1.2.

Broj članova domaćinstva u Zagrebu

	1953.	1961.	1971.	1981.
Ukupno domaćinstva	133.174	164.344	231.954	290.657
Prosjeck	2,83	2,80	2,88	2,94
Samačka domaćinstva, %	24,62	25,15	21,00	21,59
2 člana, %	23,40	22,45	21,97	20,25
3 člana, %	23,28	23,17	26,59	24,42
4 člana, %	16,19	16,98	18,57	21,68
5 članova, %	7,45	7,59	7,42	7,45
6 i više, %	5,07	4,66	4,44	4,62

⁴³ "To pokazuje da je proces depopulacije u Hrvatskoj pustio duboke korijene i da postaje jedan od dominantnih globalnih demografskih procesa u nas. Valja istaknuti da je proces demografske tranzicije u nas završen u uvjetima znatno niže razine ekonomskog razvoja u odnosu na razvijene europske zemlje. To pokazuje da su u nas na tranziciju utjecali čimbenici ubrzanja koji su djelovali izvan okvira globalne modernizacije društva kao bitnog pokretača procesa demografske tranzicije, odnosno izvan okvira tri bitna segmenta procesa sadržana u procesu modernizacije (proces industrijalizacije, urbanizacije i širenja izobrazbe). Jedan od glavnih faktora ubrzanja tranzicije nesumnjivo je proces migracije... Buduće će promjene stanovništva s obzirom na sadašnji rast izazvati mnoge lančane, međusobno povezane demografske promjene i procese u nas...". A. Wertheimer Baletić, *Stanovništvo Hrvatske*, HAZU, 1992, 31.

⁴⁴ Respektiramo i objašnjenje da razvod braka nije indikator nestabilnosti obitelji: "Pesimisti pretpostavljaju, krivo, da postotak razvoda odražava broj slomljenih brakova. Više nego bilo što drugo, zapravo, podaci o razvodima odražavaju mogućnost razvoda." S. Moore, B. Hendry, *Sociology*, Holder, London, 1982, 51.

⁴⁵ Podaci za Hrvatsku, nažalost, nisu direktno usporedivi u još dužim vremenskim serijama, no ako analiziramo podatke za Jugoslaviju u koje su nekad bili uvršteni i podaci za Hrvatsku, dobit ćemo orijentaciju za procjene koje se odnose na Hrvatsku. Za Jugoslaviju postoje podaci od 1930. godine. Tada je stopa razvoda brakova bila 3,7 puta niža nego 1977, a ako navedenu godinu uzmemo kao bazu, tada je indeks 1935 - 107; 1938 - 124; 1944 - 134; 1947 - 146; 1950 - 75; 1953 - 98; 1959 - 101; 1962 - 107; 1965 - 111; 1968 - 118; 1971 - 131; 1974 - 129; 1977 - 118.

Tablica 2.1.
Sklopljeni i razvedeni brakovi u Hrvatskoj 1960 - 1992 godine

Godina	Sklopljeni broakovi	Razvedeni brakovi	Indeks 1960	Indeks Y/Y + 1	Indeks SB/RB
1960.	36.761	4.954	100	100	7.42
1961.	36.634	5.057	102	102	7.24
1962.	36.149	4.883	99	97	7.40
1963.	33.976	5.114	103	105	6.64
1964.	35.965	5.217	105	102	6.89
1965.	38.474	5.663	114	109	6.79
1966.	36.896	5.390	109	95	6.84
1967.	35.815	4.861	98	90	7.36
1968.	35.447	4.891	99	101	7.25
1969.	35.466	5.474	110	112	6.48
1970.	37.319	5.333	108	97	7.00
1971.	37.701	5.427	110	102	6.94
1972.	37.779	5.567	112	103	6.78
1973.	36.967	5.781	117	104	6.39
1974.	36.034	6.331	128	110	5.69
1975.	36.290	5.928	120	102	6.12
1976.	35.019	6.099	123	103	5.74
1977.	35.524	5.511	111	90	6.45
1978.	35.629	5.959	120	108	5.98
1979.	34.041	5.036	101	85	6.76
1980.	33.310	5.342	108	106	6.23
1981.	33.855	5.704	115	107	5.94
1982.	33.143	5.355	108	94	6.20
1983.	33.135	5.263	106	98	6.30
1984.	32.161	5.295	107	101	6.07
1985.	30.953	5.375	108	101	5.76
1986.	30.495	5.946	120	111	5.13
1987.	31.395	5.577	113	94	5.63
1988.	29.719	5.647	114	101	5.32
1989.	28.938	5.369	108	95	5.39
1990.	27.924	5.466	110	102	5.11
1991.	21.583	4.877	98	89	4.42
1992.	22.169	3.676	74	75	6.03

tivno opada broj sklopljenih brakova, a raste broj razvedenih brakova. Pravac promjena je jasan, no budući da se radi o tendenciji, "takvo pojmovno određenje ne implicira ni stalnost, ni linearnost, ni ireverzibilnost"⁴⁶ U tom smislu treba tumačiti i povremene oscilacije, pa i

izrazito smanjenje broja razvoda u posljednjih nekoliko godina. I u ovom slučaju naglašavamo da se radi o dugoročnim trendovima, o procesu koji se održava na približno istoj razini i pored radikalnih promjena u gospodarskom, kulturnom pa i političkom okruženju.

⁴⁶ Razrada pojma tendencije kod E. Pusić, *Nauka o upravi*, Školska knjiga, Zagreb, 1993, 44.

Tablica 2.3.

Sklopljeni i razvedeni brakovi: veliki gradovi Hrvatske

	Sklopljeni	Razvedeni	Sklopljeni na 1.000 stanovnika	Razvedeni na 1.000 sklopljenih	Sklopljeni na 1.000 stanovnika	Razvedeni na 1.000 sklopljenih
Zagreb 1991.	4.821	1.347	5,0	279	4,5	226
Zagreb 1987.	5.950	1.666	6,8	280	6,7	178
Osijek 1991.	643	214	3,9	333	4,5	226
Osijek 1987.	1.189	261	7,3	220	6,7	178
Rijeka 1991.	957	506	4,6	591	4,5	226
Rijeka 1987.	1.350	389	6,8	288	6,7	178
Split 1991.	1.031	275	5,0	267	4,5	226
Split 1987.	1.366	299	7,1	219	6,7	178

I u ovom slučaju teško je u analizi podataka razlučiti demografske uzroke od promjena u obitelji nastalih pod utjecajem urbanizacije i industrijalizacije. Sve manji broj novosklopljenih brakova ne tumačimo zato samo kao posljedicu promjena u obitelji već i relativnog starenja stanovništva Hrvatske. Isto tako ne želimo, bez ozbiljnijih istraživanja, tumačiti podatak o naglom padu broja razvoda braka u posljednjih nekoliko godina, jer objašnjenje da se radi o stabilizaciji bračnih zajednica u vrijeme rata⁴⁷ i dubokih društvenih kriza konkurira banalnom objašnjenju da se radi o (nerazumljivom!) birokratskom odugovlačenju u postupcima mirenja u centrima za socijalni rad koji su blokirani drugim, važnijim (?), poslovima.

Teorijsko objašnjenje o značenju procesa industrijalizacije i za ovaj element obiteljskog života potvrđuje se i podacima o razvodima brakova u većim gradovima Hrvatske. Podatke koje iznosimo moglo bi se nadopuniti i napomenom da su veliki turistički centri i razvijene sredine: Opatija, Rijeka, Crikvenica, Rab

te istarske općine, Varaždin već godinama na prvim mjestima statistika razvoda braka. U pojedinim sredinama (Rijeka) na dva sklopljena braka dolazi jedan razvod braka.

5. UPOZORENJA

Pred našim očima odvijaju se duboki društveni potresi, mijenja se duh vremena, mijenjaju se tehnologije rada i stilovi života. Mijenja se obitelj i odnosi u njoj. U svemu tome nestaje slika o idealu stabilne i vječite obitelji, tihoj sreći doma u kojem vlada sloga koja nikad neće nestati. Ne nestaje ideal, već nestaju uvjeti u kojima se takav ideal može objektivno postići. Ideal je slika uma, tvorevina duha različita od složenije stvarnosti u kojoj su sile promjena jake a podaci upozoravajući. Povratka natrag nema. Nema barem onoliko dugo dok postoji pritisak prema urbanizaciji i industrijalizaciji, dostizanju modernih kapitalističkih društva, vrijednosti modernog društva. Kriva je predodžba da se takav fenomen može ukloniti samo riječima i dobrom voljom, ili samim propisima.⁴⁸ Radije preispitajmo svoje

⁴⁷ U ratovima naglo pada broj razvoda, a nakon kraja rata i stabilizacije naglo raste. "Značajan porast razvoda zabilježen je nakon oba svjetska rata. Na početku rata broj zahtjeva bio je pao na oko 8 000. 1945. međutim broj zahtjeva je odjednom bio 25.000, da bi do 1947. godine porastao na 60.000. To se objasnilo regrutacijama koje uzrokuju prestanak obiteljskog života, većom mogućnošću žena za rad... moramo primijetiti da je i razvod postao lakše dostupan ustanovljenjem privremenog Odljaza za razvede financiranog iz Riznice". Moore, Hendry, *op.cit.*, 53.

⁴⁸ "Regulacija takve vrste (religijska, ideološka, estetska - op. J.K.) može, doduše, biti na kratak rok tehnološki neovisna u prikupljanju iskustava, u usavršavanju metoda regulacije, u poboljšavanju rezultata, ali sigurno ne može na dulji ostati sadržajno neovisna od objektivnih razvojnih promjena u društvu..." (Istaknuo - J.K.) E. Pusić, *op.cit.*, 246.

predrasude. Tko tvrdi da želi pomoći demokraciju u obitelji, najmanjoj osnovnoj zajednici, a ne nudi podatke i ne govori o objektivnim

procesima, nema razumijevanja i nema znanja, pa onda još samo preostaje bijedno petljanje uopćenim narativnim frazama.

Summary

CHANGES IN THE FAMILY STRUCTURE

Josip Kregar

Our knowledge about changes in the family structure is only partial. General theories help us to understand the directions in which a family is changing (gradually losing its function and becoming more unstable) but they are of very little help in short term predictions and rapidly changing situations. There is very little reliable knowledge in Croatia today about the really dramatic changes in the family structure. There is no research, the institutions are preoccupied with war problems and consequences, so that the only indicators we have only show that the changes are rapid and tumultuous but cannot explain their actual flow. The paper deals with some theories about family changes (Ogburn, Zimmerman, Good, Parsons). Critical importance regarding these changes is given to some objective processes of industrialization and urbanization.

There are data on the number of household members and divorce rates in Croatia.

Particular attention is given to a legal analysis of the limitations of family life regulation theory. The author is of the opinion that the legal regulation contains some inevitable dysfunctions.